

Відгук
офіційного опонента
на дисертацію Черняхівської Олени Михайлівни
«Довідково-енциклопедичні проєкти з локальної історії в українській
історичній науці другої половини 1950-х – початку 1980-х рр.:
організаційні форми, ідеологічні функції, практична реалізація», поданої
на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
за спеціальністю 07.00.01 – історія України

Дисертаційну роботу Черняхівської О. М. присвячено актуальній і недостатньо дослідженій науковій проблемі – з'ясуванню ролі та значення довідково-енциклопедичних проєктів із локальної історії у вітчизняній історичній науці другої половини 1950-х – початку 1980-х рр. на прикладі підготовки масштабного проєкту у 26-ти томах «Історія міст і сіл Української РСР» (ІМІС) (1962–1974) та його російськомовного варіанта (у 14-ти томах; 1974–1983).

Не викликає сумнівів, що актуальна суспільно-політична ситуація в Україні принаймні останнього десятиліття, а особливо з 2014 р., висунула на авансцену політичного життя проблеми особливостей історичного розвитку окремих історично сформованих частин (регіонів) української національної території. Тому надзвичайної актуальності набули питання історичної регіоналістики й локальної історії, вивчення минулого й сучасного стану вітчизняних населених пунктів, демографічних змін їхнього населення, історії найменувань та перейменувань. Незнання цієї специфіки унеможливорює проведення зваженої й збалансованої політики на загальнодержавному й регіональному рівнях, врахування особливостей розвитку окремих територій, загрожує виникненням ймовірних конфліктів по вісі: центр – регіони.

Тому цілком логічним є дослідження передісторії й історії підготовки унікального видання у 26-ти томах ІМІС – наймасштабнішого довідково-

енциклопедичного проекту з локальної історії та історичного краєзнавства у республіканському та загальносоюзному форматах, з'ясування його здобутків та недоліків, деконструкція складного механізму взаємодії ініціативи «знизу», формалізованої на рівні академічної історичної спільноти Києва – Львова, з владною легітимізацією цієї ініціативи ЦК КПУ.

Обов'язкові складники вступної частини (постановка мети й завдань, визначення об'єкта та предмета, окреслення хронологічних і географічних меж) дають право нам стверджувати, що дисертантка має цілісне уявлення про об'єкт дослідження і, зважаючи на поставлену мету, правильно сформулювала завдання й доцільно визначила методи їхнього розв'язання.

О. М. Черняхівською з'ясовано ступінь вивчення історичною наукою обраної теми та здійснено історіографічний огляд відповідної літератури. Охарактеризовано архівні джерела, опубліковані документи і матеріали, визначено значимість їхнього інформаційного потенціалу й репрезентативність у контексті обраної теми. Зазначимо, що здобувачка опрацювала великий масив архівної інформації, що міститься у фондах ЦДАВО України, ЦДАГО України, ЦДАМЛМ України, Інституті рукопису НБУВ, спеціалізованому фонді акад. П. Тронька в Інституті архівознавства НБУВ, а також Науковому архіві Інституту історії України НАН України.

О. М. Черняхівська обґрунтувала вибір та застосування усталеного теоретико-методологічного інструментарію. Водночас нею запропоновано власний комплекс методологічних підходів для вивчення проблеми.

У теоретичному аспекті авторка цілком коректно проаналізувала емпіричні факти з історії суспільних настроїв «хрущовської відлиги», коли з'явилася бодай обмежена можливість висловлювати власну думку, а відтак у фокусі зацікавлень громадськості опинилися й питання історії «малої батьківщини» – конкретних населених пунктів УРСР, її «міст і сіл», що у поєднанні з ініціативою академічних істориків (акад. І. Крип'якевич, Ф. Шевченко, почасти – О. Касименко) та архівних високопосадовців (С. Пількевич, І. Бутич) покликала до життя проект багатотомного

словника з історії населених пунктів республіки історико-географічного спрямування. 1962 р. ідея такого багатотомного видання набула окреслених рис проекту «Історія міст і сіл Української РСР», легалізованого відповідною ухвалою Президії ЦК Компартії України.

Виконання проекту має три етапи: перший – організаційно-підготовчий (1962 р. – весна 1964 р.); наступний (весна 1964 р. – осінь 1967 р.) – написання історичних нарисів і довідок, апробація й наукове редагування текстів; на третьому етапі (1967–1974) синхронно відбувався процес доопрацювання текстів й публікації томів «Історії міст і сіл Української РСР». Окремим, четвертим етапом можна вважати публікацію російськомовної версії багатотомника, 14 томів якої опубліковано впродовж 1974–1983 рр.

У роботі слушно наголошено на тому, що, оскільки проєкт ІМІС виконувався за директивними настановами, й за характером він був мобілізаційним, то для його успішного виконання й поточного контролю періодично ухвалювалися постанови ЦК КПУ, де оцінювали поточний стан і перспективи багатотомника (ухвали від 29 травня 1962 р.; 5 лютого 1964 р.; 18 лютого 1967 р.; 18 жовтня 1967 р.; 9 квітня 1974 р.; 11 червня 1974 р. та ін.). Готували ці постанови відповідні структури ЦК – відділ науки і культури, згодом – відділ науки і учбових закладів. Також цими постановами затверджували принагідно зміни у складі Головної редакційної колегії ІМІС.

Не викликає заперечень структура й побудова дисертаційного дослідження. У вступному розділі з'ясовуються теоретико-методологічні засади роботи, проаналізовано джерельну базу й історіографію питання. Другий розділ присвячено виникненню задуму й організаційному етапу підготовки багатотомної ІМІС із його нормативно-регламентуючими постановами ЦК КПУ від 29 травня 1962 р. та 5 лютого 1964 р. Безперечно, відкриттям дисертантки слід вважати не лише виявлення відповідних документів у ЦДАГО України, а й сумлінний аналіз загрози скасування

проекту наприкінці 1964 р. й на початку 1965 р., «врятованого» лише особистим рішенням Першого секретаря ЦК КП України П. Шелеста.

Розділ третій – «Підготовка окремих томів» був, на нашу думку, особливо складним для здобувачки, оскільки змусив її зробити вибір – із 26-ти томів ІМІС обрати найбільш репрезентативні для аналізу. Вважаємо, вона із цим завданням впоралася. Отже, було обрано перші два томи проекту – Харківський та Полтавський; том «Київ»; два томи Донецького регіону – Донецький і Луганський, а також «камінь спотикання» проекту – том «Кримська область». Принагідно згадувалися й інші томи видання.

Цікавим є й четвертий розділ дослідження – «Особистісний вимір підготовки багатотомника з локальної історії». Там проаналізовано відповідні фрагменти біографій двох вітчизняних учених, які різнилися не лише власною участю/неучастю у багатотомному виданні, а й специфічним ставленням до ідеї ІМІС та її реалізації. Так, один з нечисленних уцілілих «грушев'янців» М. Ткаченко презентував старшу генерацію вітчизняних істориків, був сполучною ланкою між історико-географічними дослідженнями ВУАН 1920-х – 1930-х рр., задумом підготовки історії міст УРСР другої половини 1940-х рр. й сучасним йому проектом ІМІС. Його пропозицію підготовки історії населених пунктів республіки, оприлюднену ще 1949 р., так і не «почули» упродовж наступного десятиліття, попри неодноразові звернення до академічного керівництва. Навіть після офіційної формалізації 1962 р. проекту ІМІС кваліфікація Миколи Михайловича знову виявилася незатребуваною.

Відомий львівський історик Я. Дашкевич переважно займався наукою у несприятливих умовах, оскільки на ньому тяжіло тавро колишнього політичного в'язня. Втім, він відіграв помітну роль у підготовці Львівського тому ІМІС. Його кореспонденція з однією з ключових постатей проекту – І. Бутичем дала змогу з'ясувати чимало нюансів в історії багатотомника. Я. Дашкевич з плином часу дедалі більше дистанціювався від ІМІС і власної невдалої, як він вважав, участі у цьому «невдалому» проекті.

Підсумковий, п'ятий розділ дослідження – «Завершення роботи над багатотомною «Історією міст і сіл Української РСР»» – присвячено останнім рокам підготовки «українських» томів ІМІС й специфіці роботи над російськомовною версією видання.

Дисертантка слушно наголошує, що серйозним гальмом успішного виконання проєкту була гіпертрофована увага у ньому на радянському періоді історії міст і сіл, який, згідно із директивними настановами видання, слід було презентувати винятково помпезно-парадно. Наявність численних «білих плям» у радянській історії СРСР загалом й історії УРСР зокрема істотно утруднювали написання текстів, автори вимушено повинні були «лакувати» дійсність та нещодавнє минуле.

«Каменем спотикання» у роботі над багатотомником стало «кримськотатарське питання»: злочинна акція сталінського режиму 1944 р. із депортацією з півострова його корінних мешканців й заселення цієї території прибульцями. Дисертантка обґрунтовано стверджує, що опір російської етнічно партійної номенклатури Кримської області не лише викликав на завершальному етапі виконання проєкту постановку питання про двомовне видання регіонального тому: лєвова частка – російською, істотно менша – українською, а й спонукав на тлі загальносоюзного й республіканського політико-ідеологічного тренду на русифікацію й формування «нової історичної спільноти – радянського народу» до народження задуму російськомовної версії принаймні частини томів ІМІС.

Можна погодитися з висновком дисертантки, що дослідник політико-ідеологічних, культурно-освітніх та історіографічних процесів в УРСР 1960-х – 1970-х рр. має завдячувати керівному складу Головної редакційної колегії ІМІС за грудневе рішення 1969 р. про упорядкування й формування колекцій архівних матеріалів проєкту у Центральному державному архіві Жовтневої революції та соціалістичного будівництва УРСР (нині – ЦДАВО України) та державних архівах областей. Цей масив дає змогу проаналізувати не лише основні етапи підготовки багатотомника, головні рішення республіканського

істеблішменту щодо багатотомної історії населених пунктів України, а й побачити боротьбу думок у центрі й на місцях, зафіксовану протоколами засідань й рецензіями, щодо належного, «правильного» представлення історії вітчизняних міст і сіл.

У роботі слушно стверджується, що започаткована 1974 р. російськомовна серія ІМІС виконувалася у гіршій політико-ідеологічній атмосфері, аніж її попередниця – «українська» версія проєкту, яка, втім, також не виконувалася за надто комфортних умов. На загальну атмосферу вплинули зміни на гірше у верхівці республіканської компартійної номенклатури, коли на зміну ледь не «націоналісту з партквитком» Петру Шелесту прийшов русифікатор Володимир Щербицький, а ідеологічну цензуру впродовж 1972–1979 рр. провадив борець з «українським буржуазним націоналізмом» Валентин Маланчук, секретар ЦК КП України з ідеології, у нещодавньому минулому – голова редколегії Львівського тому ІМІС (не надто вдалого, на думку рецензентів). Останній пильнував «ідеологічно правильне» наповнення російськомовного видання ІМІС.

Загальносоюзна атмосфера доби «застою» й характерне для неї формування культу Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва вплинули на наповнення низки томів російського сегмента видання.

Багатотомна ІМІС, на переконання дисертантки, і до сьогодні зберігає своє енциклопедичне значення, залишаючись унікальним джерелом знань із локальної історії України. Видання вперше привернуло увагу широких верств населення до регіонально-історичної проблематики. Під час його підготовки активізувався краєзнавчий рух в УРСР: десятимільйонними накладками щорічно стали видаватися путівники історичними місцями, пам'ятками історії, архітектури, мистецтва, маршрутні карти, буклети тощо.

Водночас видання має й суттєві вади. Текст, особливо щодо радянського періоду, заідеологізовано. А система історіографічних заборон зумовила табування низки важливих тем: Українська революція (1917–1921), Голодомор (1932–1933), Великий терор (1937–1938), сталінські

депортації народів тощо. Матеріал в ІМІС викладено нерівномірно: виразно домінує доба після 1917 р., яка рясніє переліком «трудових досягнень», «героїчних подвигів» та «ворожих злочинів». Наявні у проекті хиби й неточності, зумовлені як об'єктивними чинниками – насамперед відсутністю чи закритістю архівних джерел, так і суб'єктивними: через особисті інтереси, а також непідготовленість редакторів та авторів статей, передусім із історії сіл. Потребують перегляду «канонізовані» в ІМІС дати заснувань певних населених пунктів.

Висновки роботи мають завершений самостійний характер і резюмують науковий пошук здобувачки. Дисертаційне дослідження О. М. Черняхівської, безперечно, зацікавить фахівців із регіонально-локальної історії України, вітчизняної історіографії, історії музеєзнавства, історичного краєзнавства, історичної біографістики. Буде воно корисним й сучасним практикам вітчизняної енциклопедистики.

Поряд із загальним позитивним враженням від роботи слід висловити декілька зауважень і побажань.

Можливо, серед томів ІМІС, на які звернула дисертантка особливу увагу, варто було б ширше охарактеризувати особливості підготовки й тому «Київська область».

У роботі згадано, що ідеологічні настанови проекту щодо «лакування» радянської дійсності й зумисне обминання численних «білих плям» радянської історії республіки гальмували виконання проекту, утворюючи у ньому проблемно-хронологічні лакуни, що й нині вражають читачів, особливо фахових істориків. Чи не варто було б дисертантці дещо більшу увагу приділити вищезгаданим «білим плямам» т.зв. «пожовтневої історії» УРСР, що їх змушені були старанно оминати автори нарисів?

У дисертації також йдеться про «зворотний зв'язок» із читачами видання, які у листах до Головної та обласних редколегій ІМІС намагалися не лише вказати на виявлені ними неточності й хиби у фактах, представлених у багатотомнику, а й скорегувати проект у разі гіпотетичного

його перевидання. Здобувачка проаналізувала таку читацьку реакцію на окремих прикладах із томом «Харківська область». Очевидно, таке листування було доволі масовим стосовно й інших томів проєкту. За неможливості навести всі ці, вірогідно, численні листи-звернення, варто було б систематизувати ці критичні (назагал) відгуки на видання, презентувавши їхню своєрідну типологію.

Проте, на нашу думку, вищеназвані окремі недоліки та зауваження щодо тексту дисертації загалом не знижують високий науково-теоретичний рівень дослідження. Висловлені побажання є рекомендаційними, й їх можна буде врахувати у подальшій роботі над цією цікавою темою.

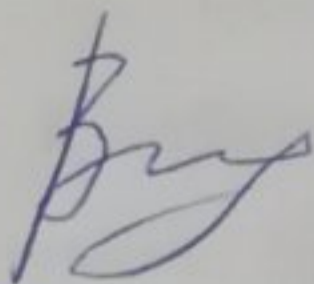
Робота має завершений самостійний характер. Авторські висновки й рекомендації належним чином аргументовані та обґрунтовані.

Автореферат дослідження відповідає вимогам МОН України до авторефератів кандидатських дисертацій.

Відтак здобувачка, Черняхівська Олена Михайлівна, заслуговує за виконане дослідження на тему – «Довідково-енциклопедичні проєкти з локальної історії в українській історичній науці другої половини 1950-х – початку 1980-х рр.: організаційні форми ідеологічні функції, практична реалізація» присудження їй наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Офіційний опонент:

доктор історичних наук, професор, професор
кафедри історії Центральної та Східної Європи
Київського національного університету
імені Т. Г. Шевченка

I. V. Верба